

واکاوی مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه در مراکز آموزش عالی

Investigating the Effective Components on Entrepreneurship Education to Create an Entrepreneurial Attitude in Higher Education

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۰۱/۱۷

تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۰۸/۲۹

Javad Aghamohammadi

جواد آقامحمدی*

Abstract: The purpose of this study was to examine the effective factors on entrepreneurship education in educational organizations with the emphasis on organizations and higher education institutions in order to create entrepreneurial attitudes using experts' views. To this end, a semi-structured interview was conducted using a qualitative approach with 15 experts based on purposeful sampling. The data were analyzed using the content analysis in three stages of open, axial and selective coding. In order to investigate the validity of the data, the experts who participated in this study were utilized and the identified components were provided to them and, with the necessary consultation, corrective actions were taken. The reliability of the interview with the intra-subject agreement was 0.92, which indicates the desirable reliability of the data. The findings of the study, after two stages of reviewing the sources and backgrounds and semi-structured interviews with experts and experts, identified the seven components that affect entrepreneurship education in order to create entrepreneurial attitudes that are: individual and personality traits of learners, characteristics and Personality traits and individual teachers, space and educational equipment, style and leadership style of educational centers managers, content and curriculum, teaching methods and methods of educators, executive and practical programs.

Key words: Entrepreneurship, Entrepreneurship Education, Entrepreneurial Attitude, Higher Education.

چکیده: هدف از اجرای پژوهش حاضر، واکاوی مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی در سازمان‌های آموزشی با تأکید بر سازمان‌ها و مراکز آموزش عالی به منظور ایجاد نگرش کارآفرینانه با استفاده از دیدگاه خبرگان بوده است. بدین منظور، با استفاده از رویکرد کیفی با ۱۵ نفر از صاحب‌نظران بر اساس نمونه‌گیری هدفمند از نوع حداکثر تنوع مصاحبه نیمه ساختاریافته صورت گرفت. داده‌ها با استفاده از تحلیل محتوای مضمون طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تجزیه و تحلیل شدند. برای بررسی اعتبار داده‌ها از نظر خبرگانی که در این پژوهش همکاری کرده بودند، بهره گرفته شد. مؤلفه‌های شناسایی شده در اختیار آنان قرار گرفت و ضمن مشورت‌های لازم، اقدام‌های اصلاحی روی آن انجام گرفت. پایایی مصاحبه با روش توافق درون موضوعی ۰/۹۲ به دست آمد که نشان از پایایی مطلوب داده‌ها است. بر اساس یافته‌ها پس از دو مرحله مرور منابع و پیشینه و مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با خبرگان و کارشناسان، هفت مؤلفه اثرگذار بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه شناسایی شد که عبارت‌اند از: ویژگی‌های فردی و شخصیتی فراگیران، ویژگی‌ها و صفات شخصیتی و فردی مدرسان، فضا و تجهیزات آموزشی، شیوه و سبک رهبری مدیران مراکز آموزشی، محتوا و برنامه درسی، شیوه و سبک آموزش آموزشگران، برنامه‌های اجرایی و کاربردی. **واژگان کلیدی:** کارآفرینی، آموزش کارآفرینی، نگرش کارآفرینانه، آموزش عالی.

* دکتری مدیریت آموزشی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول):

مقدمه

یکی از موضوعات مورد توجه پژوهشگران، این بوده است که آیا کارآفرینان، کارآفرین متولد می‌شوند یا با آموزش، کارآفرین می‌شوند. در گذشته، افسانه‌ای شایع بود که کارآفرینان ویژگی‌هایی ذاتی دارند که عبارت‌اند از: ابتکار، روحیه تهاجمی، تحرک، تمایل در به‌کارگیری ریسک، توان تحلیل و مهارت در روابط انسانی. بنابراین، فرض اساسی این بود که کارآفرینان با آموزش، پرورش نمی‌یابند (مدرسی و مدرسی سریزدی، ۱۳۹۴؛ احمدپور داریانی و مقیمی، ۱۳۹۲). اما امروزه واقعیتی جدید جایگزین این افسانه قدیمی شده است که کارآفرینی همانند سایر علوم قابل آموزش و تدریس است (باکار و همکاران، ۲۰۱۵). مطالعات سکستون و اسمیلور^۲ (۱۹۹۷) و وسپر^۳ (۱۹۹۰) بیانگر آن است که کارآفرینی می‌تواند آموزش داده شود. در بررسی وسپر ۹۳ درصد پاسخ‌دهندگان تأکید کردند که کارآفرینی قابل آموزش دادن است. (به نقل از کرد نائیج و زالی، ۱۳۸۷). نتایج پژوهش‌های شوارز و همکاران^۴ (۲۰۰۹) نیز بیانگر آن است که بیشتر ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینان اکتسابی و قابل آموزش هستند.

یکی از عوامل اثرگذار در توسعه و ترویج آموزش کارآفرینی، توجه خاص به تقویت نظام آموزشی است. امروزه تقریباً در بیشتر کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در همه پایه‌های تحصیلی، آموزش و ترویج کارآفرینی جایگاه ویژه‌ای دارد (رحمتی و همکاران، ۱۳۸۹). آموزش مهارت‌های کارآفرینی به شکل فزاینده‌ای در بسیاری از کشورها مانند مالزی، انگلستان و آمریکا به‌عنوان جزئی از برنامه درسی آموزش و پرورش پذیرفته شده است. برای نمونه در مالزی الگوی آموزش کارآفرینی مادام‌العمر این آموزش را به‌عنوان جزئی که باید از اوان تحصیل در برنامه درسی گنجانده شود در نظر گرفته است. آموزش کارآفرینی در مدرسه‌های ایالات متحده آمریکا هم در سطح ابتدایی و هم در سطوح متوسطه به‌صورت عملی و تجربی ارائه می‌شود (هیلی؛ ترجمه نفیسی، ج ۴، ۱۳۸۲). در فنلاند آموزش کارآفرینی از دبستان تا دانشگاه ارائه می‌شود (شکاری و همکاران، ۱۳۸۹). در هلند، لهستان، لیتوانی،

1. Bakar et al

2. Sexton & Smilor

3. Vesper

4. Schwarz et al

بلغارستان و رومانی، آموزش کارآفرینی در دوره‌های مختلف آموزشی در برنامه درس ملی آنها گنجانده شده است (آژانس آموزش، سمعی بصری و فرهنگی اجرایی؛ ۲۰۱۲). در واقع می‌توان فلسفه آموزش کارآفرینی در دوره متوسطه را توانمندسازی دانش‌آموزان دانست با این هدف که آنها به اعضای تولیدکننده اقتصادی جامعه تبدیل شوند (روشن و همکاران، ۱۳۹۴).

آموزش کارآفرینی فرایندی است نظام‌مند که با هدف توسعه دانش، مهارت، نگرش و ویژگی‌های شخصیتی و در قالب آموزش‌های رسمی ارائه می‌شود (پوتر، ۲۰۰۸؛ هوینال^۳؛ ۲۰۰۹؛ کاندو و همکاران^۴؛ ۲۰۱۴؛ تحلیل عظیم و الکحتانی^۵؛ ۲۰۱۵) و در این فرایند افراد غیر کارآفرین ولی دارای توان بالقوه را به صورتی خلاق تربیت می‌کند (آراستی و همکاران، ۱۳۹۴). از مهم‌ترین اقدام‌ها در زمینه آموزش کارآفرینی و خوداشتغالی دانش‌آموزان تحت تأثیر قرار دادن نگرش، دانش و مهارت آنها نسبت به این امر است (آذرکش، ۱۳۹۴). ایجاد و تقویت ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای کارآفرینانه که با عنوان فرهنگ‌سازی کسب‌وکار و کارآفرینی از آن یاد می‌شود، از مؤلفه‌های اصلی آموزش کارآفرینی است (آراستی و کیانی فلاورجانی^۶؛ ۲۰۱۲). نگرش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جنبه‌های رفتار در شکل‌گیری مقوله کارآفرینی مهم و تأثیرگذار است و نگرش در مورد موضوعی بر رفتار فرد نسبت به آن موضوع اثر می‌گذارد (موحدی و همکاران^۷؛ ۲۰۱۳). مطالعات مختلف نشان داده‌اند که نگرش به سمت وسوی کارآفرینی اغلب در دانشجویان وجود دارد و مهم‌ترین عامل در نگرش آنها به سوی کارآفرینی، آموزش است (پولکا و همکاران^۸؛ ۲۰۱۴؛ رادهامبو و همکاران^۹؛ ۲۰۱۶).

1. Education, Audiovisual & Culture Executive Agency

2. Potter

3. Havinal

4. Canedo et al

5. Tahlil Azim & Al-Kahtani

6. Arasti & Kiani Falavarjani

7. Movahedi et al

8. Pulka et al

9. Rudhumbu et al

به عقیده هونینگ^۱ (۲۰۰۴)، بارگر و همکاران^۲ (۲۰۰۵) و پاکهام و همکاران^۳ (۲۰۱۰) آموزش کارآفرینی، بینش و نگرش افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد و کمک می‌کند تا افراد در فرایند کارآفرینی بهتر و مؤثرتر عمل کنند. ولکمن و توکارسکی^۴ (۲۰۰۹) در پژوهش خود دریافتند نگرش کارآفرینی دانشجویان کشورهای آلمان، رومانی، ایتالیا و استرالیا به دلیل آموزش‌های کارآفرینی تقریباً بالا است. ایجاز و همکاران^۵ (۲۰۱۲) در پژوهشی که عوامل فرهنگی مؤثر بر رفتار کارآفرینی در میان کارآفرینان بررسی کردند به نقش خانواده، مدرسه و دوستان تأکید کردند. آلتینی و همکاران^۶ (۲۰۱۲) در پژوهش خود با عنوان «تأثیر سنت خانواده و ویژگی‌های روانی بر قصد کارآفرینی دانشجویان در انگلستان»، عوامل تأثیرگذار بر رفتار کارآفرینی را در دو حوزه رفتارهای فردی (منبع کنترل، تحمل ابهام، نوآوری، نیاز به موفقیت و تمایل به ریسک‌پذیری) و سنت‌های خانوادگی معرفی کرده‌اند. ژانگ و ژانگ^۷ (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان «ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینی دانشجویان در چین»، دریافتند که ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینی مهم‌ترین عامل در آموزش کارآفرینی به شمار می‌رود. انوشا و همکاران^۸ (۲۰۱۵) با بررسی عوامل مؤثر بر قصد و نیت کارآفرینی به این نتیجه رسیدند که به جای تأکید بر عوامل محیطی و بیرونی در قصد و تصمیم کارآفرینی باید به عوامل شخصیتی و درون‌زای فردی تأکید شود. دنانیو و همکاران^۹ (۲۰۱۵) در پژوهشی با هدف شناسایی عوامل تأثیرگذار بر قصد و نیت کارآفرینی دانشجویان دریافتند که قصد کارآفرینی تابعی است از عوامل حمایت‌کننده آموزشی، حمایت‌های بیرونی و حمایت‌های خانوادگی.

امیدی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «طراحی الگوی برنامه درسی آموزش کارآفرینی برای دانش آموزان دوره اول متوسطه» به پنج عامل مهم اشاره کردند: ویژگی‌های محیطی، ارتباط با بازار کار، تعامل مستمر با مراکز علمی،

1. Honig

2. Burger et al

3. Packham et al

4. Volkmann & Tokarski

5. Ijaz et al

6. Altinay et al

7. Zhang & Zhang

8. Anusha et al

9. Denanyoh et al

ویژگی‌های پذیرندگان و مشارکت در تولید برنامه درسی. حسینی و موسوی (۱۳۹۶) در پژوهشی با بررسی روش‌ها و چالش‌های آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌ها، اصلاح محتوای آموزشی و استفاده از کارآفرینان را به‌عنوان مدرس در جهت آموزش کارآفرینی الزامی دانسته‌اند. نادری و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی الگوسازی مفهومی تأثیر مؤلفه‌های آموزش کارآفرینی بر نگرش هنجاریان به کسب‌وکار در هنرستان‌های کاردانش»، مؤلفه‌های آموزش کارآفرینی را شامل متغیرهای ویژگی‌های فردی، مربیان، فضا و تجهیزات آموزشی، محتوای آموزش، رهبری تحولی و مشاوره شغلی و تحصیلی برشمرده‌اند. نتایج پژوهش‌های مه‌رام و فرخ‌نژاد (۱۳۸۸)، کنجوری و مهدی‌زاده (۱۳۹۲) و روشن و همکاران (۱۳۹۴) به نقش مربی و مدرس در نیل به کارآفرینی در مراکز آموزشی و عابدزاده (۱۳۹۱) بر نقش مدیر در نیل به کارآفرینی تأکید داشته‌اند. حجازی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهش خود به نقش سیاست‌های تعیین شده، اجرای برنامه، محتوای دوره و ارزشیابی در توسعه برنامه آموزش کارآفرینی تأکید داشته‌اند. ملاحسینی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «نقش عوامل آموزشی در نگرش کارآفرینانه هنجاریان» دریافتند که عوامل آموزشی (شیوه فعال تدریس، محتوای آموزشی و شیوه اجرای آموزش) نقش مهم و عمده‌ای در نگرش کارآفرینانه هنجاریان داشته است. اجاقی و همکاران (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی با عنوان «ارائه الگوی مفهومی مؤلفه‌های خرد و کلان نظام آموزش کارآفرینی» به این نتایج رسیدند که آموزش‌های کارآفرینی در سطح کلان، متأثر از محیط سیاسی، محیط اقتصادی، محیط فرهنگی و در سطح خرد متأثر از هدف‌های آموزش کارآفرینی، محتوای درس‌های کارآفرینی، مهارت‌های مدرسان و مربیان کارآفرینی و روش تدریس می‌شود.

جدای از مطالعات صورت گرفته داخلی و خارجی، الگوها و مدل‌هایی از جمله تئوری رفتار برنامه‌ریزی شده آجزن^۱، مدل آموزش کارآفرینان پرتوریوس، مدل موقعیت کارآفرینی شاپر و کراجر، مدل نظری رویکرد ویژگی‌های ریچ و آدکوک، مدل انگیزه در کارآفرینی و فرایندهای کارآفرینی شان و همکاران، مدل سازه‌های لازم در کارآفرینی مک‌کللند^۲، مدل کارآفرینان موفق راش و فراس (۲۰۰۰)، بیانگر آن است

---

1. Ajzen

2. McClelland

که اولاً ویژگی‌های کارآفرینی قابل آموزش هستند، ثانیاً ویژگی‌های شخصیتی فراگیران و مدرسان نقش عمده در آموزش کارآفرینی دارند و ثالثاً هدف‌ها و راهبردهای مدیریتی و هدف‌های کارآفرینی که معمولاً در قالب برنامه و محتوای درسی انعکاس می‌یابد نقش مهمی در آموزش کارآفرینی در جهت قصد و نیت کارآفرینی ایفا می‌کنند (آگهی و خالدی، ۱۳۹۰؛ لینان و همکاران، ۲۰۰۵؛ راس و پرتوریوس^۲، ۲۰۰۷؛ سون و همکاران^۳، ۲۰۱۶). از نتایج مطالعات صورت گرفته و مرور مدل‌های آموزش کارآفرینی می‌توان به این نکته مهم پی برد که عوامل متعددی باید دست‌به‌دست هم دهند تا نگرش کارآفرینانه و توسعه فرهنگ کارآفرینی اتفاق بیفتد؛ این پژوهش نیز با کمک اسناد، مدارک و دیدگاه خبرگان و آگاهان حوزه کارآفرینی، تلاشی در این جهت است.

با توجه به موارد بالا می‌توان گفت که آموزش کارآفرینی از عوامل اثرگذار و مهم در جهت ایجاد نگرش‌های کارآفرینانه و همچنین توسعه فرهنگ کارآفرینی است اما به نظر می‌رسد پیش از هر اقدامی باید مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش کارآفرینی شناسایی شود. بر این اساس، در پژوهش حاضر برای نیل به این هدف مهم تلاش می‌شود و این پرسش مطرح است که مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد و نهادینه کردن نگرش کارآفرینانه کدام‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش پژوهش با استفاده از رویکرد کیفی و با رجوع به اسناد و منابع مرتبط و مصاحبه با خبرگان بهره گرفته شده است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف، از نوع پژوهش‌های کاربردی است؛ چراکه پژوهش‌های کاربردی در جستجوی دستیابی به یک هدف عملی است و تأکید آن بر تأمین سعادت و رفاه توده مردم و مطلوب بودن فعالیت است (دلاور، ۱۳۹۵). رویکرد روش‌شناختی در این پژوهش از نظر نوع داده با توجه به ماهیت پژوهش، نوع پرسش و هدف آن، کیفی از نوع تحلیل مضمون است. برای تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. در کنار این روش به‌عنوان روش اصلی تحلیل

1. Linan et al

2. Ras & Pretorius

3. Soon et al

داده‌های کیفی از روش بررسی اسناد، مدارک و تجربیات پژوهشی سایر پژوهشگران نیز استفاده شده است. تحلیل محتوای مضمونی از بنیادی‌ترین روش‌های تحلیل محتوای کیفی است. تحلیل محتوا در معنای کلی، گردآوری و تحلیل محتوای متنی است و به پژوهشگر امکان آشکارسازی محتوای موجود در یک متن را می‌دهد. مضمون یا تم، مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و پرسش‌های پژوهش است و تا حدی، معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. مضمون، ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با پرسش‌های پژوهش است (کلارک و براون، ۲۰۰۶؛ هوروکس و کینگ، ۲۰۱۰ به نقل از عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش پژوهشی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی دانست. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار درمی‌آورد (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰).

برای گردآوری داده‌ها با ۱۵ نفر از افراد آشنا به حوزه آموزش‌های کارآفرینی برای استخراج مفاهیم، مصاحبه نیمه ساختاریافته صورت گرفت. ملاک‌گزینش افراد با توجه به هدف پژوهش کسانی بوده‌اند که در حوزه اجرای سیاست‌های مربوط به مسائل آموزش کارآفرینی دارای تجارب علمی و عملی بوده‌اند. از روش نمونه‌گیری هدفمند که در آن پژوهشگر به صورت آگاهانه افراد و مکان‌هایی را که از طریق آنها می‌تواند اطلاعات لازم و مکفی را تهیه کند، انتخاب و نوع نمونه‌گیری، نمونه‌گیری با حداکثر تنوع بوده است؛ چراکه هدف استخراج و تشریح تم‌ها و مقوله‌های محوری است که مجموعه ایدئالی از تنوع را در برگیرد. یکی از دلایل استفاده از این روش آن است که کسی مدعی نشود پژوهشگر انواع خاصی از موارد را در نظر نگرفته است (محمدپور، ۱۳۹۲). به نظر پاتون شیوه ایدئال نمونه‌گیری کیفی این است که تا رسیدن به موارد زائد (موردی که پس از آن اطلاعات جدیدی به دست نمی‌آید)، به انتخاب ادامه می‌یابد (گال، بورگ و گال؛ ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۹۳) با این توصیف،

---

1. Clark & Brown

2. Hurokos & King

برای تعیین حجم نمونه به جهت مدنظر بودن کفایت داده‌ها از نمونه‌گیری تا مرحله اشباع و روش نمونه‌گیری هدفمند با حداکثر تنوع استفاده شده است. از مصاحبه نیمه ساختاریافته با پرسش‌های بازپاسخ و در قالب تحلیل محتوا برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات استفاده شده است. برای تعیین روایی بعد از طی شدن مراحل تحلیل، داده‌ها و مقوله‌های به دست آمده برای بازبینی و ارائه پیشنهادها احتمالی به گروه مصاحبه‌شونده داده شد تا آنها درباره مفاهیم به دست آمده و آنچه ارائه شده است، نظر خود را ارائه دهند. سپس مؤلفه‌های شناسایی شده در اختیار تعدادی از آگاهان حوزه آموزش کارآفرینی قرار داده شد و آنان نیز نظرات خود را به صورت مکتوب بیان کردند. برای محاسبه پایایی مصاحبه با روش توافق درون موضوعی، از یک پژوهشگر کدگذار درخواست شد تا در این بخش مشارکت داشته باشد. برای این منظور، سه مصاحبه به صورت تصادفی انتخاب و به وسیله پژوهشگر کدگذار، کدگذاری مجدد شدند. پایایی بین کدگذاران برای مصاحبه‌های صورت گرفته در این پژوهش برابر ۹۲ صدم به دست آمد. با توجه به اینکه این میزان بیشتر از ۶۰ درصد است، می‌توان گفت که پایایی درون موضوعی کدگذاری‌های این پژوهش معنی‌دار است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از فرایند سه مرحله‌ای اشتراوس و کوربین (۱۹۸۸)، یعنی کدگذاری باز، محوری و انتخابی در قالب تحلیل محتوای مضمون استفاده شده است (جدول ۱).

نحوه اجرای مصاحبه به این شکل بود که در هر ۱۵ مصاحبه، هدف از اجرای پژوهش و فرایند مصاحبه برای مصاحبه‌شوندگان توضیح داده شد. در این پژوهش به منظور یافتن اطلاعات مورد نظر تلاش بر این بود که با مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته از مصاحبه‌شونده خواسته شود تا مؤلفه‌های اثرگذار و کلیدی بر آموزش کارآفرینی را از دیدگاه خود بیان کند. تحلیل داده‌ها به صورت گام‌به‌گام صورت گرفت. در ابتدا بعد از گرفتن هر مصاحبه، نسخه نوشتاری آن تهیه می‌شد و پس از مفهوم‌پردازی در هر کدام از مصاحبه‌ها، به تدریج مقوله‌های اصلی استخراج می‌شدند.

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش با توجه به هدف اصلی که واکاوی مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی برای ایجاد نگرش کارآفرینانه در آموزش عالی است، به این پرسش کلیدی

پاسخ داده می‌شود که مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه در آموزش عالی از دیدگاه خبرگان و صاحب‌نظران کدام هستند؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا مقوله‌های به دست آمده از فرایند کدگذاری باز پژوهش، ارائه و سپس اجزای پارادایم کدگذاری محوری و درنهایت طبق کدگذاری انتخابی به هم پیوند داده شدند. در ابتدا باید اشاره کرد که در جریان کدگذاری باز و محوری، داده‌ها بررسی شدند. سپس مقوله‌های اصلی و زیرمقوله‌ها تدوین و ویژگی‌ها و ابعاد زیرمقوله‌ها کاوش و با مقوله‌های اصلی تطبیق داده شدند. در خلال تحلیل داده‌ها، از فرایند سه‌مرحله‌ای پیشنهادی اشتراوس و کوربین (۱۹۸۸) استفاده شد. قابل ذکر است؛ در خصوص کدگذاری داده‌ها در سطح باز و محوری، نخست متن مصاحبه‌ها در سطح پاراگراف و پس از آن در سطح جمله تحلیل شدند و مقوله‌های فرعی به‌طور موقت تدوین و به آنها عنوان تعلق گرفت. نسخه‌های پیاده شده مصاحبه چندین و چند بار، برای رسیدن به سطح اشباع نظری برای مقوله‌های اصلی، مقوله‌های فرعی یا همان زیرمقوله‌ها (مفاهیم) بررسی و تحلیل شدند. بر اساس نظر اشتراوس و کوربین (۱۹۸۸) تحلیل‌های کدگذاری باز و محوری زمانی متوقف شدند که دیگر اطلاعات جدیدی به دست نیامد و ضمناً مقوله‌های فرعی یا همان مفاهیم به مرز تکرار رسیدند. در این پژوهش در مرحله کدگذاری باز، داده‌های به دست آمده از مصاحبه‌ها به‌صورت سطر به سطر برای استخراج مفاهیم اولیه کدگذاری شدند و ۲۵۸ کد باز، شناسایی و پس از پایش مفاهیم و حذف کدهای تکراری تعداد ۵۶ کد به دست آمد که این کدها با هم تلفیق و در جدول (۲) به نمایش درآمده است.

بر اساس نتایج به دست آمده از پژوهش، مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی از جنبه‌ها و زوایای مختلفی در قالب مقوله‌ها و خرده‌مقوله‌های متعددی مورد توجه مشارکت‌کنندگان در پژوهش قرار گرفت که در ادامه شرح داده می‌شود:

ویژگی‌های فردی و شخصیتی فراگیران: بر اساس نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها با خبرگان و صاحب‌نظران ازجمله عوامل مؤثر بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه، ویژگی‌های شخصیتی فراگیران است. او کسی است که قدرت ریسک‌پذیری بالایی دارد؛ تحمل ابهام بالایی دارد؛ دارای روحیه استقلال‌طلبی است؛ دارای منبع کنترل درونی است، به این معنی که شکست‌ها را به خود و موفقیت را نیز به خود نسبت می‌دهد به عوامل بیرونی و خارجی؛ دارای ابتکار و نوآوری است؛ از اعتمادبه‌نفس خوبی برخوردار است؛ نگرش مثبتی به آینده و

تحولات دارد؛ از فرصت‌ها به نفع خود استفاده می‌کند؛ از روحیه کار و تلاش بالایی برخوردار است؛ بسیار سخت‌کوش است و قدرت تصمیم‌گیری بالایی دارد. در این خصوص یکی از مصاحبه‌شوندگان در رابطه با ریسک‌پذیری فراگیران گفت: «در دنیای کنونی این فراگیران هستند که محور اصلی برنامه و اقدامات به‌شمار می‌رود. شما نگاه کنید ببینید که چقدر از فراگیران ما با ترس بیگانه هستند و از قدرت خطرپذیری برخوردارند؟» (مصاحبه‌شونده ۴).

ویژگی‌ها و صفات شخصیتی مدرسان و مربیان: مربیان و مدرسان به دلیل نقش استراتژیک در فرایند انتقال اطلاعات و همچنین نقش انگیزشی به فراگیران از عوامل مهم و کلیدی مؤثر بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه هستند. آنها به تدریس و آموزش علاقه‌مندند؛ دارای صبر و تحمل زیادی هستند؛ از قدرت بیان بالایی برخوردارند؛ با مسائل و حوزه‌های مختلف آموزش کارآفرینی آشنا هستند؛ تحصیلات مرتبط در زمینه کارآفرینی و آموزش‌های آن و تجربه مفید و بالایی در حوزه کارآفرینی دارند. در زمینه علاقه به تدریس و آموزش یکی از مصاحبه‌شوندگان اظهار داشت: «اگر ما می‌خواهیم نگرش کارآفرینی را در دانشجویان در مراکز آموزشی را تحت تأثیر قرار دهیم و آنها قصد راه‌اندازی کاری داشته باشند باید ابتدا خود فرد آموزش‌دهنده معتقد و این‌کاره باشد» (مصاحبه‌شونده ۲).

فضا و امکانات و تجهیزات آموزشی: فضا و امکانات و تجهیزات آموزشی اعم از سخت‌افزار و نرم‌افزار عامل مهم دیگری است که نقش کلیدی در آموزش کارآفرینی دارند. در کنار سخت‌افزار و افزاینده‌های آموزشی، وجود کارگاه‌های مجهز بسیار تعیین‌کننده است. در زمینه ضرورت و اهمیت سخت‌افزارهای آموزشی یکی از مصاحبه‌شوندگان گفت: «وضع امروز با دیروز یکی نیست کلی فرق کرده، امروزه نمی‌شود با یک کتاب به سراغ یادگیری و آموزش رفت و انتظار شوق‌القمر داشت. باید وسایل کافی و مناسب در مراکز آموزش‌دهنده ما وجود داشته باشد تا نگرشی که شما به دنبال آن هستید اتفاق افتد» (مصاحبه‌شونده ۹).

شیوه و سبک رهبری مدیران مراکز آموزشی: عامل اثرگذار کلیدی دیگر در حوزه آموزش کارآفرینی شیوه و سبک رهبری مدیران مراکز آموزشی است. آنها دارای روحیه بدعت و آغازگری هستند؛ برای رسیدن به هدف از خود علاقه‌نشان می‌دهند؛ به تلاش‌های افراد زیرمجموعه خود احترام می‌گذارند؛ از بیان مثبت برای تشویق و ترغیب افراد استفاده می‌کنند؛ روحیه گروهی را ارج می‌نهند؛ برای خود و مجموعه

هدف‌های متعالی در نظر می‌گیرند و همگان را جهت رسیدن به آن چشم‌انداز ترغیب می‌کنند؛ در موقعیت‌های مقتضی از دادن مسئولیت و اختیار ابایی ندارند. در زمینه بدعت، نوآوری و آغازگری یکی از مصاحبه‌شوندگان بیان کرد: «کار مدیر تنها تهیه برنامه هفتگی و کارهای روتین نیست. مدیر باید فراگیران و حتی آموزشگران را به کارهای نو و جدید سوق دهد و از تغییر نترسد اگر خواهان موفقیت است. در یکی از مقالات اگر اشتباه نکنم فصلنامه رشد فنی حرفه‌ای می‌خواندم که مدیر هنرستانی در یکی از مدارس قم بعد از انتصاب به مدیریت یکی از مدارس با تغییر و تحولات در مدرسه توانسته است رفتار دانش آموزان آن مدرسه را به کلی تغییر دهد» (مصاحبه‌شونده ۱).

محتوا و برنامه درسی: بدون شک یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین برنامه‌ها محتوا و برنامه‌های درسی است که نقش مهمی در تغییر و ایجاد نگرش بازی می‌کند. محتوا و برنامه درس‌ها باید نسبتاً جامع و دارای رویکرد کارآفرینانه باشند؛ دانش و اطلاعات نظری و مهارتی را در خود جای داشته باشد. یکی از مصاحبه‌شوندگان در این زمینه گفت: «در برخی از رشته‌ها اولاً دروس کارآفرینی وجود ندارند و اگر هم دروسی وجود دارند رویکرد مناسبی با آموزش کارآفرینی ندارند از هر دری سخنی است. به نظر می‌رسد ارائه درسی مناسب و جامع می‌تواند بخشی از چالش‌های موجود را بر کند» (مصاحبه‌شونده ۳).

شیوه آموزش و تدریس: از دیگر مهم‌ترین روش‌های ایجاد نگرش کارآفرینانه در آموزش کارآفرینی، شیوه آموزش و تدریس است. عوامل زیادی در این زمینه نقش‌آفرینی می‌کنند که می‌توان به گردش علمی و بازدید از مراکز علمی و صنعتی، بهره‌گیری از روش‌های تدریس خلاقانه مانند حل مسئله، تدوین و تهیه طرح کسب‌وکارهای کوچک، استفاده از کارآفرینان موفق به‌عنوان مدرس مدعو، نمایش فیلم با مضامین کارآفرینی، ارائه سمینار در حوزه کارآفرینی توسط فراگیران اشاره کرد. یکی از مصاحبه‌شوندگان در زمینه بازدید از مراکز علمی و صنعتی و گردش علمی اظهار داشت: «به نظرم وقت آن رسیده که فراگیران را نباید فقط در کلاس درس محبوس کرد باید آنها را با مراکزی که در دور و برمان هست آشنا کنیم این کار بر نگرش او قطعاً تأثیر خواهد گذاشت. کاری که کشورهای توسعه‌یافته انجام می‌دهند. دوستی تعریف می‌کرد که در یکی از کشورهای اروپایی دانش آموزان در سال به

مدت چند روز در مراکز صنعتی یا آموزش می‌بینند و یا با معلمان خود به بازدید خواهند رفت» (مصاحبه‌شونده ۷).

برنامه‌های اجرایی در سطح خرد و کلان: آخرین حلقه از حلقه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی برای ایجاد نگرش مثبت کارآفرینی، وجود برنامه‌های اجرایی در سطح خرد و کلان است. این برنامه‌ها می‌تواند شامل: تأمین سرمایه برای اقدامات ابتدایی دوره‌های آموزش کارآفرینی در مراکز آموزشی، حمایت از برگزاری سمینارهایی با عنوان خلاقیت و نوآوری، حمایت و برنامه‌ریزی در جهت برگزاری همایش‌هایی ملی و بین‌المللی در حوزه آموزش کارآفرینی، ایجاد و توسعه بازارچه‌های کارآفرینی، برگزاری سخنرانی‌های منظم در مراکز آموزشی با موضوع کارآفرینی توسط افراد خبره و آگاه به مسائل کارآفرینی، معرفی مراکز برای حمایت از دانشجویان و حتی دانش‌آموزان دارای ایده و تقدیر از آنان در سطوح مختلف (منطقه، استان و کشور)، ارائه خدمات مشاوره‌ای رایگان در زمینه کارآفرینی و کسب‌وکار از سوی افراد خبره، تشکیل انجمن‌های علمی در مراکز آموزشی با عنوان انجمن‌های علمی کارآفرینی و کسب‌وکار، تهیه و تدوین نشریه‌های علمی با عناوین و موضوعات کسب‌وکار و کارآفرینی، برگزاری جشنواره و نمایشگاه دستاوردهای خوداشتغالی و کارآفرینی، برگزاری مسابقه ایده‌پردازی و طرح‌های ابتکاری در مراکز آموزشی در سطوح مختلف، گذراندن دوره‌های کارورزی پیش از فارغ‌التحصیلی. شرکت‌کننده دیگری در زمینه برگزاری سمینارها و همایش‌های آموزش کارآفرینی بیان داشت: «سالانه در مراکز آموزشی ده‌ها همایش که تعدادی از آنها به نظرم بودن و نبودن آنها زیاد مهم نیست گذاشته می‌شود ولی در حوزه آموزش کارآفرینی گویا اصلاً سیاست آموزشی بر این مبنا نبوده و نیست. بنابراین می‌شود در کلیه مراکز آموزشی در سطوح مختلف استانی، ملی و بین‌المللی همایش‌هایی البته با حضور نخبگان و صاحب‌نظران این حوزه برگزار کرد» (مصاحبه‌شونده ۳).

جدول (۱) نشانگرها و مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی

کد گزینشی	کد محوری	کد باز
مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی	ویژگی‌های فردی و شخصیتی فراگیران	ریسک‌پذیری، تحمل ابهام، استقلال‌طلبی، موفقیت‌طلبی، رؤیاپردازی، داشتن منبع کنترل درونی، خلاقیت، اعتمادبه‌نفس، نگرش مثبت، فرصت‌طلبی، روحیه کار و تلاش، سخت‌کوشی، قدرت تصمیم‌گیری.
	ویژگی‌های شخصیتی مدرسان و مربیان	علاقه به تدریس و آموزش، صبر و بردباری، قدرت بیان، آشنا به حوزه آموزش کارآفرینی، تحصیلات مرتبط، تجربه مفید کاری
	فضا و امکانات و تجهیزات آموزشی	دسترسی به سخت‌افزارهای آموزشی، دسترسی به نرم‌افزارهای آموزشی، وجود کارگاه‌های آموزشی، فضای کالبدی کارگاه‌های آموزشی.
	شیوه و سبک رهبری مدیران مراکز آموزشی	داشتن روحیه آغازگری و بدعت از سوی مدیران، رعایت اخلاق در رفتار کاری، نشان دادن شور و اشتیاق برای دستیابی به اهداف از سوی مدیران مراکز آموزشی، پاسداشت و تصدیق تلاش‌های افراد از سوی مدیران، هدایت و راهنمایی افراد در درون با بیانات مثبت و سازنده، تشویق روحیه تیمی و گروهی از سوی مدیران، ترغیب و تشویق افراد زیرمجموعه در راستای چشم‌انداز مشترک، تسهیم اختیار و مسئولیت در موقعیت‌های مقتضی از سوی مدیران، ارجح نهی و پذیرش تنوع از سوی مدیران مراکز آموزشی.
	محتوا و برنامه درسی	ارائه درس نسبتاً جامع و فراگیر در حوزه آموزش کارآفرینی، داشتن اهداف مبتنی بر کارآفرینی در برنامه درسی، محتوای آموزشی مرتبط با آموزش کارآفرینی، دانش و اطلاعات نظری و مهارتی مبتنی بر آموزش کارآفرینی در برنامه درسی
	شیوه آموزش و تدریس	گردش علمی و بازدید از مراکز علمی و صنعتی، بهره‌گیری از روش‌های تدریس خلاقانه مانند حل مسئله، تدوین و تهیه طرح کسب‌وکارهای کوچک دانش‌آموزی، استفاده از کارآفرینان موفق به‌عنوان مدرس مدعو، نمایش فیلم با مضامین کارآفرینی، ارائه سمینار در حوزه کارآفرینی توسط فراگیران. ارزشیابی ماهانه و سالانه بر اساس میزان دستیابی به اهداف تعیین شده در حوزه کارآفرینی و کسب‌وکار.
	برنامه‌های اجرایی در سطح خرد و کلان	تأمین سرمایه برای اقدامات ابتدایی دوره‌های آموزش کارآفرینی در مراکز آموزشی، حمایت از برگزاری سمینارهایی با عنوان خلاقیت و نوآوری، حمایت و برنامه‌ریزی در جهت برگزاری همایش‌هایی در

کد گزینشی	کد محوری	کد باز
		مراکز آموزشی در حوزه آموزش کارآفرینی، ایجاد و توسعه ی بازارچه‌های کارآفرینی در سطوح مختلف ملی و بین‌المللی، برگزاری سخنرانی‌های منظم در مراکز آموزشی با موضوع کارآفرینی توسط افراد خبره و آگاه به مسائل کارآفرینی، معرفی مراکزی برای حمایت از دانشجویان و حتی دانش آموزان دارای ایده و تقدیر از آنان در سطوح مختلف (منطقه، استان و کشور)، ارائه خدمات مشاوره‌ای رایگان در زمینه کارآفرینی و کسب‌وکار از سوی افراد خبره، تشکیل انجمن‌های علمی در مراکز آموزشی با عنوان انجمن‌های علمی کارآفرینی و کسب‌وکار، تهیه و تدوین نشریه‌های علمی با عناوین و موضوعات کسب‌وکار. کارآفرینی، برگزاری جشنواره و نمایشگاه دستاوردهای خوداشتغالی و کارآفرینی، برگزاری مسابقه ایده پردازی و طرح‌های ابتکاری در سطوح مختلف تحصیلی، گذراندن دوره‌های کارورزی قبل از اتمام فارغ‌التحصیلی.

جدول (۲) اجزاء مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش کارآفرینی مبتنی بر نتایج دومارحله‌ای (ادبیات پژوهش و مصاحبه)

مؤلفه‌ها	مفاهیم	ادبیات پژوهش	مصاحبه
ویژگی‌های فردی و شخصیتی فراگیران	ریسک‌پذیری	*	*
	تحمل ابهام	*	*
	استقلال‌طلبی	*	*
	موفقیت‌طلبی	*	*
	رؤیای‌پردازی	*	*
	منبع کنترل درونی	*	*
	خلاقیت	*	*
	اعتمادبه‌نفس	*	*
	نگرش مثبت	*	*
	فرصت‌طلبی	*	*
	روحیه کار و تلاش	*	*
	سخت‌کوشی	*	*
	قدرت تصمیم‌گیری.	*	*

مؤلفه‌ها	مفاهیم	ادبیات پژوهش	مصاحبه
ویژگی‌های فردی و شخصیتی مریبان و مدرسان	علاقه به تدریس و آموزش		*
	صبر و بردباری		*
	قدرت بیان		*
	آشنا به حوزه آموزش کارآفرینی		*
فضا و تجهیزات آموزشی مناسب	تحصیلات مرتبط	*	*
	تجربه مفید کاری	*	*
	دسترسی به سخت‌افزارهای آموزشی		*
	دسترسی به نرم‌افزارهای آموزشی		*
شیوه و سبک رهبری مدیران	وجود کارگاه‌های آموزشی		*
	فضای کالبدی کارگاه‌های آموزشی		*
	داشتن روحیه آغازگری و بدعت از سوی مدیران مراکز آموزشی	*	*
	رعایت اخلاق در رفتار کاری	*	*
	نشان دادن شور و اشتیاق برای دستیابی به اهداف از سوی مدیران	*	*
	پاسدداشت و تصدیق تلاش‌های افراد از سوی مدیران	*	*
	استفاده از بیانات مثبت		*
	تشویق روحیه تیمی و گروهی از سوی مدیران		*
	ترغیب و تشویق افراد در راستای چشم‌انداز مشترک		*
	تسهیم اختیار و مسئولیت از سوی مدیران	*	*
منابع و محتوای آموزشی	ارجح نهی و پذیرش تنوع از سوی مدیران	*	*
	ارائه درس جامع و فراگیر در حوزه آموزش کارآفرینی		*
	داشتن هدف‌های مبتنی بر کارآفرینی در برنامه درسی	*	*
	محتوای آموزشی مرتبط با آموزش کارآفرینی	*	*
شیوه و سبک آموزش	دانش و اطلاعات نظری و مهارتی مبتنی بر آموزش کارآفرینی در برنامه درسی		*
	گردش علمی و بازدید از مراکز علمی و صنعتی		*
	بهره‌گیری از روش‌های تدریس خلاقانه		*
	تدوین و تهیه طرح کسب‌وکارهای کوچک		*
	استفاده از کارآفرینان موفق به‌عنوان مدرس مدعو		*
	نمایش فیلم با مضامین کارآفرینی		*
	ارائه سمینار در حوزه کارآفرینی		*
ارزشیابی ماهانه و سالانه بر اساس میزان دستیابی به اهداف تعیین شده در حوزه کارآفرینی و کسب‌وکار		*	*

مؤلفه‌ها	مفاهیم	ادبیات پژوهش	مصاحبه
برنامه‌های اجرائی و کاربردی	تأمین سرمایه برای اقدامات ابتدایی دوره‌های آموزش کارآفرینی	*	*
	حمایت و برنامه‌ریزی در جهت برگزاری همایش‌ها در سطوح مختلف	*	*
	حمایت از برگزاری سمینارهایی با عنوان خلاقیت و نوآوری	*	*
	ایجاد و توسعه بازارچه‌های کارآفرینی	*	*
	برگزاری سخنرانی‌های منظم در مراکز آموزشی با موضوع کارآفرینی توسط افراد خبره و آگاه به مسائل کارآفرینی	*	*
	برگزاری همایش‌هایی در حوزه کسب‌وکار و کارآفرینی	*	*
	معرفی و تقدیر از دانشجویان دارای ایده	*	*
	ارائه خدمات مشاوره‌ای رایگان در زمینه کارآفرینی و کسب‌وکار	*	*
	تشکیل انجمن‌های علمی با عنوان انجمن‌های علمی کارآفرینی	*	*
	تهیه و تدوین نشریه‌های علمی با عنوان کارآفرینی	*	*
	برگزاری جشنواره و نمایشگاه دستاوردهای خوداشتغالی و کارآفرینی	*	*
	برگزاری مسابقه ایده پردازی و طرح‌های ابتکاری در سطوح مختلف (منطقه‌ای، استانی و ملی)	*	*
	گذراندن دوره‌های کارورزی پیش از فارغ‌التحصیل شدن	*	*

بحث و نتیجه‌گیری

این مطالعه با هدف شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش کارآفرینی در جهت ایجاد نگرش کارآفرینانه با رویکرد کیفی صورت گرفته است. در این پژوهش با مرور اسناد و منابع و مصاحبه‌های صورت گرفته با تنی چند از خبرگان تعداد ۵۶ کد باز شناسایی و سپس در ۷ مقوله طبقه‌بندی شدند که عبارت‌اند از: ویژگی‌های فردی و شخصیتی فراگیران، ویژگی‌های شخصیتی مربیان و آموزش‌گران، فضا، امکانات و تجهیزات، شیوه و سبک رهبری مدیران، محتوا و برنامه درسی، شیوه‌های آموزش و تدریس و برنامه‌های اجرایی و کاربردی در سطح خرد و کلان.

✓ ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینی فراگیران: ویژگی‌های فردی و شخصیتی کارآفرینی به مجموع صفات، ارزش‌ها، نگرش‌ها، رفتارها و دیدگاه‌هایی که یک فرد دارد و این خصوصیات به‌مثابه یک نیروی محرکه برای او عمل می‌کنند، ویژگی‌های شخصیتی گفته می‌شود (نادری و همکاران، ۱۳۹۴). ویژگی‌هایی مانند تحمل ابهام، استقلال‌طلبی، خلاقیت، نوآوری، مرکز کنترل درونی، ریسک‌پذیری، داشتن قدرت تصمیم‌گیری، نیاز به موفقیت و غیره (گارول و اتسان، ۲۰۰۶). برخی از صاحب‌نظران حوزه کارآفرینی معتقدند که ویژگی‌های شخصیتی عامل مؤثری بر تصمیم‌گیری در کارآفرینی به شمار می‌روند. به عبارت دیگر آنها بر این باورند اگر چنین ویژگی‌هایی در فرد وجود داشته باشد، فرد به سمت کارآفرینی سوق می‌یابد (موریانو و جورجیوسکی، ۲۰۰۷).

✓ ویژگی‌های شخصیتی مربیان و مدرسان: یک مربی خوب به شاگردان خود انگیزه می‌دهد، عملکردشان را تحلیل می‌کند، بازخورد ارائه می‌کند و درباره چگونگی عملکرد و نحوه یادگیری عملکرد راهنمایی می‌کند و سرانجام، تعمق درباره بیان آنچه آموخته شده را تشویق می‌کند (فردانش، ۱۳۸۲). از جمله صفاتی که این معلمان باید دارا باشند تا خود عامل مهم تأثیرگذار باشند، می‌توان به: علاقه، صبر و بردباری، خودباوری، مرکز کنترل درونی، خلاقیت و نوآوری و غیره اشاره کرد.

✓ فضا، امکانات و تجهیزات آموزشی: فضای آموزشی عنصری است که همه فرایندهای یاددهی - یادگیری درون آن انجام می‌گیرد و تجهیزات آموزشی به تمامی امکاناتی اطلاق می‌شود که می‌توانند در محیط آموزشی، شرایط یادگیری مؤثرتر را به وجود آورند (نادری و همکاران، ۱۳۹۴). یازلو (۱۳۹۵) در تحقیقی با موضوع سهم آموزش‌وپرورش در توسعه کارآفرینی به چندین عامل اشاره کرده که یکی از آنها فضا و امکانات و تجهیزات آموزشی است.

✓ سبک رهبری مدیران: سبک رهبری عبارت است از الگوهای رفتاری دائمی و مستمر که افراد هنگام کار با و به وسیله دیگران از آن استفاده می‌کنند و به وسیله افراد دیگر درک می‌شوند (حسن و همکاران، ۲۰۱۶). عابدزاده (۱۳۹۱) نیز در پژوهش خود به نقش مدیر در تقویت روحیه کارآفرینی اشاره کرده است.

1. Gurol & Atsan

2. Moriano & Gorgievski

3. Hassan et al

✓ محتوا و برنامه درسی: محتوا به فرایندهای شناختی اشاره دارد که یادگیرندگان در موقع تفکر درباره محتوا مورد استفاده قرار می‌دهند (نادری و همکاران، ۱۳۹۴). محتوا و برنامه درسی به‌عنوان مؤلفه اصلی و مهم، نقشی بی‌بدیل در آموزش کارآفرینی دارد. حسینی و موسوی (۱۳۹۶)، جعفری و همکاران (۱۳۹۲) و سبزه (۱۳۹۴) هر کدام به نقش و جایگاه محتوا و برنامه درسی به‌طور ویژه تأکید داشته‌اند.

✓ شیوه و سبک آموزش: سبک عبارت است از روش خاص ادراک و بیان افکار به وسیله ترکیب کلمات و انتخاب الفاظ و طرز تعبیر (ایران‌زاده، ۱۳۹۰). امیری در پژوهش خود با موضوع استانداردهای محتوایی آموزش کارآفرینی، به‌کارگیری روش‌های تدریس سنتی را از جمله موانع اصلی آموزش کارآفرینی می‌داند. یدالهی و میرعرب رضی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان بررسی ارائه برنامه درسی آموزش کارآفرینی در رشته علوم تربیتی، بهترین روش‌های آموزش کارآفرینی را به ترتیب اولویت چنین معرفی کرده است: روش‌های کاربردی و عملی، کارگاه آموزشی، روش آموزشی سمینار، روش آموزشی مصاحبه و ملاقات با کارآفرینان و روش آموزشی سخنرانی. پوتر (۲۰۰۸) در پژوهش خود با موضوع کارآفرینی و آموزش عالی، مهم‌ترین انواع روش‌های تدریس کارآفرینی را سخنرانی کلاسی، تدوین طرح کسب‌وکار، مطالعه موردی، دعوت از کارآفرینان به‌عنوان سخنران مهمان، بازی‌های کسب‌وکار، بحث گروهی، کارورزی در شرکت‌های کوچک، الگوهای مشاوره‌ای، آموزش از راه دور و رویکردهای مشارکتی و همیارانه برشمرده است.

✓ برنامه‌های اجرایی و کاربردی: سیاست، تصمیم‌گیری گروهی یا انفرادی آشکار یا غیر آشکاری است که مجموعه‌ای از رهنمودها برای هدایت تصمیمات آینده، شروع یا کند کردن یک اقدام، یا راهنمایی اجرایی در مورد تصمیمات قبلی را فراهم می‌آورد (حداد و دمسکی؛ ترجمه گرائی‌نژاد و کاظم، ۱۳۸۸). سیاست و خط مشی آموزشی، فرایندی پویا و تعاملی است و عوامل متعدد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در سطح کلان (دولت‌ها) و در سطح خرد (مدرسه و دانشگاه) در تدوین و اجرای آن نقش دارند (بل و استونسون؛ ترجمه ابوالقاسمی و فتحی واجارگاه، ۱۳۹۲).

جدول (۳) تطبیق اجزای الگوی پیشنهادی با منابع و مطالعات تجربی صورت گرفته

منابع و مطالعات تجربی صورت گرفته	اجزای مؤلفه‌های شناسایی شده
نادری و همکاران (۱۳۹۴)؛ یازرلو (۱۳۹۵)؛ آنتینی و همکاران (۲۰۱۲)؛ اسلامبولچی (۲۰۱۲)؛ زانگ و زانگ (۲۰۱۳)؛ انوشا و همکاران (۲۰۱۵)، تئوری رفتار برنامه‌ریزی شده آجرن (۱۹۹۱)؛ مدل آموزش کارآفرینان پرتوریس (۲۰۰۰)؛ مدل موقعیت کارآفرینی شاپر و کراجر (۱۹۸۲)؛ مدل انگیزه در کارآفرینی و فرآیندهای کارآفرینی شان و همکاران (۲۰۰۳)	ویژگی‌های شخصیتی فراگیران
مهرام و فرخ‌نژاد (۱۳۸۸)؛ کنجوری و مهدی‌زاده (۱۳۹۲)؛ نادری و همکاران (۱۳۹۴)؛ یازرلو (۱۳۹۵)؛ مدل نظری رویکرد ویژگی‌های ریچ و آدکوک (۱۹۸۲)؛ مدل سازه‌های لازم در کارآفرینی مک کللند (۱۹۷۶)؛ مدل کارآفرینان موفق گیسن - آمستردام راش و فراس (۲۰۰۰)	ویژگی‌های شخصیتی مربیان و مدرسان
نادری و همکاران (۱۳۹۴)؛ یازرلو (۱۳۹۵)؛ مدل سازه‌های لازم در کارآفرینی مک کللند (۱۹۷۶)	فضا و امکانات و تجهیزات
عابدزاده (۱۳۹۱)؛ دنانیو و دیگران (۲۰۱۵)؛ مدل کارآفرینان موفق گیسن - آمستردام راش و فراس (۲۰۰۰)	شیوه و سبک رهبری مدیران
حسینی و موسوی (۱۳۹۶)؛ حجازی و همکاران (۱۳۹۳)؛ نادری و همکاران (۱۳۹۴)؛ یازرلو (۱۳۹۵)؛ اجاقی و همکاران (۱۳۹۵)؛ دنانیو و همکاران (۲۰۱۵)	محتوا و برنامه درسی
حسینی و موسوی (۱۳۹۶)؛ نادری و همکاران (۱۳۹۴)؛ امیری (۱۳۸۴)؛ یازرلو (۱۳۹۵)؛ یدالهی و میرعرب رضی (۱۳۸۸)؛ پوتر (۲۰۰۸)	شیوه آموزش و تدریس
حجازی و همکاران (۱۳۹۳)؛ ایجاز، یاسین و ظفر (۲۰۱۲)؛ مدل سازه‌های لازم در کارآفرینی مک کللند (۱۹۷۶)	برنامه‌های اجرایی در سطح خرد و کلان

همان‌گونه که در جدول (۳) نمایان است اجزای مؤلفه‌های شناسایی شده کاملاً منطبق بر مطالعات تجربی صورت گرفته است و این مسئله ارزش و اعتبار پژوهش حاضر را بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد.

در پایان پیشنهادهای ارائه می‌شود که برخاسته از یافته‌های پژوهش است و می‌توانند نگرش و درنهایت رفتار کارآفرینی را به دنبال داشته باشند:

- یکی از یافته‌های پژوهش بر محتوا و برنامه درسی تأکید داشته است، پیشنهاد می‌شود با توجه به اهمیت و ضرورت مسئله کارآفرینی در بیشتر حوزه‌های علمی درس‌هایی اصلی یا اختیاری در برنامه درسی رشته‌ها گنجانیده شود.

- پیشنهاد می‌شود تشویق روحیه کارآفرینانه و دارای ایده در مراکز علمی مورد توجه مدیران و مسئولان دانشگاهی قرار گیرد. برای رسیدن به این مقصود می‌توان در کنار انتخاب دانشجویان و استادان نمونه آموزشی و پژوهشی از دانشجویان و استادان دارای ایده برتر در حوزه کارآفرینی نیز تقدیر به عمل آورد.
- برگزاری دوره‌های مختلف آموزشی کارآفرینی از راه‌های تقویت توسعه فرهنگ کارآفرینی و حتی آشنایی با هدف‌های کارآفرینی است که می‌تواند در این زمینه اقداماتی صورت گیرد، به نظر می‌رسد اختصاص فضا و مکانی مستقل در محیط‌های دانشگاهی و مراکز علمی به این امر کمک شایانی کند.
- ایجاد دوره‌های ضمن خدمت با هدف آشنایی با مسائل کارآفرینی برای استادان و مدرسان و حتی کارکنان دانشگاه و مراکز علمی در زمینه نگرش کارآفرینی و ایده‌پردازی به نظر مهم می‌رسد.
- برگزاری همایش‌های ملی از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و مراکز علمی سیاست‌گذار با مشارکت جدی دانشگاه‌ها برای جذب ایده‌ها و تجارب برتر در حوزه کارآفرینی و همچنین توجه به این مهم امری لازم و ضرورت به نظر می‌رسد.

منابع

- آذرکش، سید مصطفی (۱۳۹۴). تبیین فرهنگ کارآفرینی. رشد آموزش فنی حرفه‌ای و کار/دانش، ۱۱ (۲)، ۲۶-۳۰.
- آراستی، زهرا؛ سفیدگر، افروز و زعفریان، رضا (۱۳۹۴). تبیین نقش مؤلفه‌های فردی، محیطی و سیستمی در موفقیت آموزش الکترونیکی کارآفرینی دانشگاه تهران. توسعه کارآفرینی، ۸ (۱)، ۶۱-۷۹.
- آگهی، حسین و خالدی، خوشقدم (۱۳۹۰). آموزش کارآفرینی. کرمانشاه: انتشارات دانشگاه رازی.
- اجاقی، صبا؛ رضایی، بیژن؛ نادری، نادر و جعفری، حبیب (۱۳۹۵). ارائه الگوی مفهومی مؤلفه‌های خرد و کلان نظام آموزش کارآفرینی. نشریه کارآفرینی در کشاورزی، ۴، ۳۹-۵۴.
- احمدپور داریانی، محمود و مقیمی، سید محمد (۱۳۹۲). مبانی کارآفرینی. تهران: نشر فراندیش.
- امیدی، جمشید؛ هاشمی، سید احمد؛ قلتاش، عباس و ماشینیچی، علی اصغر (۱۳۹۷). طراحی الگوی برنامه درسی آموزش کارآفرینی برای دانش‌آموزان دوره اول متوسطه. رهبری و مدیریت آموزشی، ۱۲ (۲)، ۲۵-۳۹.
- امیری، الهام (۱۳۸۴). استانداردهای محتوایی آموزش کارآفرینی. کار و جامعه، ۶۶، ۱۰۶-۷۹.
- ایران‌زاده، نعمت‌الله (۱۳۹۰). نظریه سبک در ایران (روش‌های سبک‌شناسی). سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی، ۴ (۲)، ۱-۲۰.
- ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. فصلنامه پژوهش، ۳ (۲)، ۱۵-۴۴.
- بل، لس و استونسون، هوارد (۱۳۹۲). سیاست‌گذاری آموزشی؛ ترجمه محمود ابوالقاسمی و کورش فتحی واجارگاه. تهران: انتشارات نورالتقلین.
- جعفری، رویا؛ محمدی‌زاد، سمیه و تجری، مجتبی (۱۳۹۲). بررسی تأثیر محتوای درس کارآفرینی بر پرورش مهارت‌های کسب‌وکار در دانشجویان رشته‌های کشاورزی مازندران. تهران: پنجمین همایش ملی آموزش. دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

حجازی، اسد؛ نوه ابراهیم، عبدالرحیم؛ بهرنگی، محمدرضا و زین آبادی، حسن رضا (۱۳۹۳). شناسایی و تحلیل نقش مؤلفه‌های آموزشی در توسعه آموزش کارآفرینی دانشگاهی از دیدگاه دانشجویان دانشگاه خوارزمی. مدیریت و بهره‌وری، ۱ (۷۹)، ۹۹-۱۱۸.

حداد، وادی و دمسکی، تری (۱۳۸۸). فرایند برنامه‌ریزی سیاست‌گذاری در آموزش و پرورش؛ ترجمه غلامرضا گرائی‌نژاد و رخساره کاظم. تهران: انتشارات مدرسه.

حسینی، غلامحسین و موسوی، سید شمس‌الدین (۱۳۹۶). آموزش کارآفرینی در دانشگاه، روش‌ها و چالش‌ها. نامه آموزش عالی، ۱۱ (۴۴)، ۵۹-۸۸. دلاور، علی (۱۳۹۵). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: انتشارات رشد.

رحمتی، محمدحسن؛ مقیمی، سید محمد و الوانی، سید مهدی (۱۳۸۹). تحلیل نظام خط مشی گذاری برای آموزش غیررسمی کارآفرینی در ایران. توسعه کارآفرینی، ۳ (۹)، ۷-۳۵.

روشن، محمدرحیم؛ سیفی، الهام؛ عبدالهی، بیژن؛ نوکانی، ژیلا و بنی‌جمالی، زهرا (۱۳۹۴). بررسی رابطه بین آموزش کارآفرینانه معلم با روحیه کارآفرینانه دانش‌آموزان متوسطه شهر تهران. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۱ (۱)، ۱۷۹-۱۵۱.

سبزه، بتول (۱۳۹۴). طراحی الگوی برنامه درسی کارآفرینی برای کودکان پیش از دبستان و ارزشیابی آن از دیدگاه متخصصان برنامه درسی، کارآفرینی و مربیان. فصلنامه مطالعات پیش‌دبستان و دبستان، ۱ (۱)، ۱۱۳-۱۴۰.

شکاری، عباس؛ صدیقیان، غلامحسین و محمدی، علی (۱۳۸۹). کارآفرینی آموزشی. کاشان: نشر شاسوسا.

عابدزاده، عشرت (۱۳۹۱). مدیران و کارآفرینی دانش‌آموزان متوسطه نظری و فنی حرفه‌ای دخترانه شهری. رشد آموزش فنی حرفه‌ای و کار دانش، ۱ (۲)، ۴۹-۴۰.

عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین

الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۵ (۲)، ۱۹۸-۱۵۱.

فردانش، هاشم (۱۳۸۲). مبانی نظری تکنولوژی آموزشی. تهران: انتشارات سمت.

- کرد نایج، اسدالله و زالی، محمدرضا (۱۳۸۷). آموزش کارآفرینی در نظام تعلیم و تربیت کشور. کار و جامعه، ۹۶ و ۹۷، ۴-۱۳.
- کنجوری، زکیه و مهدی‌زاده، حسین (۱۳۹۲). نقش دبیران در آموزش و توسعه تفکر کارآفرینی. پنجمین کنفرانس ملی آموزش. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- گال، مردیت؛ بورک، والتر و گال، جویس (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، جلد اول؛ ترجمه احمدرضا نصر و دیگران. تهران: سمت؛ دانشگاه شهید بهشتی.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی ضد روش، جلد دوم. روش. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- مدرسی، سیده جمیله و مدرسی سریزدی، سید محمدمهدی (۱۳۹۴). کارآفرینی. تهران: انتشارات ترمه.
- ملاحسینی، طاهره؛ حجازی، اسد و نوه‌ابراهیم، عبدالرحیم (۱۳۹۵). نقش عوامل آموزشی در نگرش کارآفرینانه هنجریان. رشد آموزش فنی حرفه‌ای و کاردانش، ۱۱(۳)، ۲۳-۱۶.
- مهرام، بهروز و فرخ‌نژاد، محمدحسن (۱۳۸۸). نقش مدرس به‌عنوان مؤلفه‌ای از برنامه درسی در نیل به کارآفرینی. پژوهشنامه مطالعات روان‌شناسی تربیتی، ۹، ۹۵-۱۱۲.
- نادری، نادر؛ امیری، صبا؛ دل‌انگیزان، سهراب و جعفری، حبیب (۱۳۹۴). الگوسازی مفهومی تأثیر مؤلفه‌های آموزش کارآفرینی بر نگرش هنجریان به کسب‌وکار در هنرستان‌های کاردانش. کارآفرینی در کشاورزی، ۲ (۲)، ۱۷-۳۴.
- هیلی، ژ. (۱۳۸۲). آموزش کارآفرینی: آموزش حرفه‌ای در کسب‌وکارهای کوچک. دانشنامه اقتصاد آموزش و پرورش، جلد ۴؛ ترجمه عبدالحسین نفیسی. تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت وزارت آموزش و پرورش.
- یازرلو، صفرعلی (۱۳۹۵). سهم آموزش و پرورش در توسعه کارآفرینی. رشد آموزش فنی و حرفه‌ای و کاردانش، ۱۲ (۱)، ۳۷-۴۱.
- یدالهی فارسی، جهانگیر و میرعربرضی، رضا (۱۳۸۸). بررسی ارائه برنامه درسی آموزش کارآفرینی در رشته علوم تربیتی، توسعه کارآفرینی، ۲ (۳)، ۶۱-۸۰.
- Altinay, A. et al. (2012). The influence of family tradition and psychological traits on entrepreneurial intention. *International Journal of Hospitality Management*, 31, 489-499.

- Anusha, K.; Vijayalakshmi, K. V. L. & Vijayan, N. (2015). A study on factors that influence decision to pursue entrepreneurship. *International Journal of Social & Interdisciplinary Research*, 4 (3), 60-72.
- Arasti, Z. & kiani Falavarjani, M. (2012). A study of teaching methods in entrepreneurship education for graduate student. *Higher Education Studies*, 2 (1), 2-10.
- Bakar, R & et al. (2015). Entrepreneurship education: experiences in selected countries. *International Education Studies*, 8 (1), 88-99.
- Burger, L.; Oneill, C. & Mahadea, D. (2005). The impact of previous knowledge and experience on the entrepreneurial attitudes of grade 12 learners. *South African Journal of Education*, 25 (2), 89-94.
- Canedo, J. C.; Stone, D. L. & Lukaszewski, K. M. (2014). Individual factors affecting entrepreneurship in Hispanics. *Journal of Managerial psychology*, 29 (6), 755-772.
- Denanyoh, R.; Adjei, K. & Nyemekye, G. E. (2015). Factors that Impact on Entrepreneurial Intention of Tertiary Student in Ghana. *International Journal of Business & Social Research*, 5 (3), 19-29.
- EACEA (2012). *Entrepreneurship Education at school in Europe*. European Commission. Eurydice.
- Gurol, Y. & Atsan, N. (2006). Entrepreneurial characteristics amongst university students some insights for entrepreneurship education and training in Turkey. *Education & Training*, 48 (1), 25-38.
- Havinal, V. (2009). *Management and Entrepreneurship*. New Delhi: AGE International publishers.
- Honig, B. (2004). Entrepreneurship Education: toward a model of contingency-based business planning. *Academy of Management Learning & Education*, 3 (3), 258-273.
- Ijaz, M.; Yasin, G. & Zafar, M. J. (2012). Culture factors effecting entrepreneurial behavior among entrepreneurs: Case study of Multan Pakistan. *International Journal of Asian Social Science*, 2 (6), 908-917.
- Linan, F.; Rodrigues-Cohard, J. & Rueda-Cantuche, J. M. (2005). Factors affecting entrepreneurial intention levels. *Proceedings of 45th congress of the European regional science association*, Amsterdam, 23-25 august.
- Moriano, J. A. L. & Gorgievski, M. (2007). *Psychology of entrepreneurship: Research and education*. UNED.

- Movahedi, R.; Latifi, S. & Zolikhaei Sayyar, L. (2013). The factors Affecting Agricultural Students Attitude towards Self-Employment and Entrepreneurship. *International Journal of Agriculture and Crop Sciences*, 5 (16), 1919-1813.
- Packham, G & et al. (2010). Attitudes towards Entrepreneurship education: a comparative analysis. *Education Training*, 52 (8/9), 568-586.
- Potter, J. (2008). Entrepreneurship and Higher Education: Future Policy Directions. *OECD Education & Skills*, 18, 313-335.
- Pulka, B. M.; Rikwentishe, R. & Ibrahim, B. (2014). Evaluation of Students' Attitude towards entrepreneurship education in some selected universities in North East Nigeria. *Global Journal of Management and Business Research*, 14 (8), 1-8.
- Rudhumbu, N. et al. (2016). Attitudes of Students towards Entrepreneurship Education at Two Selected Higher Education Institutions in Botswana: A Critical Analysis and Reflection. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 5 (2), 83-94.
- Ras, P. & Pretorius, M. (2007). An entrepreneurial education model for the Namibian higher education system. *Acta cammercii*, 7 (1), DOI: 10.4102/ac.v7i1.52
- Schwarz, E. J. et al. (2009). The effects of attitudes and perceived environment conditions on students' entrepreneurial intent an Austrian perspective. *Education & Training*, 51 (4), 272- 291.
- Sexton, D. L. & Smilor, R. S. (1997). *Entrepreneurship 2000*, Upstart Publishing Company, Chicago, IL.
- Soon, N. K.; Rahman Ahmad, A. & Nadia Ibrahim, N. (2016). Theory of planned behavior: Undergraduate's entrepreneurial motivation and Entrepreneurship career intention at a public university. *Journal of Entrepreneurship: research & practice*, vol.1, 1-14.
- Tahlil Azim, M & Al-Kahtani, A. (2015). Designing Entrepreneurship Education and Training Program: In Search of a Model. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 6(22), 112-127.
- Volkman, Ch. K. & Tokarski, K. O. (2009). Student attitudes to entrepreneurship. *Management & Marketing*, 4 (1), 17-38.
- Zhang, H. & Zhang, Y. (2013). Psychological Characteristics of Entrepreneurship of College students in China. *Journal of Pscychology*, 4 (3), 159-164.